

Filosofin som demokratis tjänarinna

*Arne Næss förslag till reform av examen philosophicum
ur ett kultursociologiskt perspektiv*

HENRIK LUNDBERG*

Inledning

I den tillbakablickande artikeln ”Arne Næss og Oslo-skolen i norsk filosofi” (1995) beskriver filosofen Ingemund Gullvåg hur han som ung student hösten 1945 kom i kontakt med filosofen Arne Næss och den livaktiga kretsen av unga människor omkring honom. Næss var själv ung. Bara 27 år gammal hade han 1939 utsetts till landets enda professor i filosofi vid universitetet i Oslo. Gullvåg kom i kretsen runt Næss att undervisas grundligt i Næss så kallade ”saklighetslära”, en lära som så småningom skulle sätta bestående avtryck i norskt intellektuellt liv. Han utbildades, närmare bestämt, i logik, i att precisera och definiera begrepp, samt att argumentera *pro et contra*. Den unge professors torra och nyktra sätt att föreläsa – ja, hela hans ”antiretoriska” uppenbarelse – gjorde stort intryck på Gullvåg. Næss intog, säger Gullvåg, en puritansk och djupt skeptisk hållning mot all slags storvulen och överspänd retorik som även smittade av sig på vissa av hans studenter.¹ Vad var det egentligen för slags sammanhang han hade hamnat i?

På Halling-seminarene kom jeg i kontakt med kretsen av Næss-studenter. Foruten Harald Ofstad var det folk som Vilhelm Aubert, Christian Bay, Arild Haaland, Erik Rinde, Stein Rokkan, Herman Tønnessen [...]. Det var åpenbart en gjeng med skarpe hoder. Jag fikk etter hvert følelsen av at de deltok i en bevegelse. Men hva slags bevegelse? Den syntes å forfekte en skeptisisme overfor språk og tale, og dyrke en distanserende og analyserende betrakterholdning overfor slagord, ismer og bevegelser. En bevegelse mot alle bevegelser?²

* Filosofie doktor i sociologi, Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap, Göteborgs universitet, henrik.lundberg@socav.gu.se

Næss filosofiska grundsyn hade präglats av hans studievistelse i Wien under första hälften av 1930-talet då han deltog i Wienkretsens sammankomster. Hans doktorsavhandling *Erkenntnis und Wissenschaftliches Verhalten* (1936) skrevs framförallt i Wien under åren 1933–1934 och vittnar om influenser från såväl den logiska positivismen som från den amerikanska pragmatismen. I avhandlingen försökte Næss att på en radikal empiristisk grund utveckla en kunskapsteori, den så kallade ”objektivpsykologiska modellen”, som var fri från alla former av metafysiska och subjektiva inslag.³ Det var på grundval av denna skrift och ett fåtal andra publikationer som han blev professor i Oslo 1939.

Næss antimetafysiska filosofi skiljde sig från den då rådande filosofiska kulturen i Norge. Till skillnad från flera av sina föregångare på professuren var han inte intresserad av att i stor stil utveckla ett eget filosofiskt system, utan ville i stället arbeta nära vardagslivets och de empiriska vetenskapernas frågeställningar. I installationsföreläsningen från 1939, ”Filosofiens oppgave”, vänder han sig särskilt mot en typ av filosofi som han kallade ”katederfilosofi”.⁴ Denna kännetecknas av att lösningar på högst generella filosofiska problem framställs i form av oklara och abstrakta system som tillskrivs en hög grad av a priorisk säkerhet. En sådan tilltro till de egna resultatens säkerhet hade de empiriska vetenskaperna på det stora hela redan lämnat bakom sig, menade han.⁵ I likhet med de logiska positivisterna nöjde sig Næss med mer modesta anspråk för filosofin. Han ville att de filosofiska metoderna och problemen skulle utvecklas i relation till de empiriska vetenskapernas landvinningar. Utgjorde Næss och hans krets en rörelse mot alla rörelser? På ett sätt gjorde de det. De intog, precis som Gullvåg säger, en distanserad betraktarposition i förhållande till samtida -ismer och rörelser. Men de hade också ett eget självständigt budskap. De propagerade för idén att saklig argumentation skulle bilda grundvalen för det offentliga politiska samtalet i Norge under efterkrigstiden. Deras verksamhet syftade till inget mindre än att vaccinera allmänheten och unga norska akademiker från att förledas av det slags propaganda och osakliga argumentation som det nära förflutna hade visat så många prov på. Studenterna skulle, menade de, fostras i en ”saklighetens etik” och tränas i att bekämpa ”mistydning og fanatisme” i det offentliga samtalet.⁶

Næss ville kombinera utbildning i logiska färdigheter med utvecklandet av ett socialt engagemang hos studenterna. Till skillnad från de logiska positivisterna ansåg han inte att värdefrågor var meningslösa, utan att de mycket väl kunde göras till föremål för sakliga diskussioner. Såväl universitetet som utbildningsväsendet i stort måste, hävdade han, ta större ansvar när det gäller att diskutera värde- och affektladdade frågor på ett sakligt sätt: ”Spørsmål om etisk vurdering begynner i vårt århundre å kunne

behandles saklig, og det hører til Universitetets og skolens område å gjøre en innsats her”. Risken med att hålla värdefrågor utanför universitetets eller skolans värld var att människor kunde utveckla en likgiltighet för ”etiske, sosiale og politiske spørsmål, eller henfaller til sterkt usaklige bevegelse, sekter og klikker som har mer eller mindre blind tro på visse ’hellige’ skrifter, religiøse, politiske eller til og med ’vitenskaplige’”.⁷ Det andra världskrigets barbari hade, menade Næss, visat hur otillfredsställande den logiska positivismens syn på värdefrågor var i praktiken. Även om det kanske inte går att ge något slutgiltigt svar på värdefrågor, går det inte att heller skjuta dem ifrån sig med hänvisning till att de på ett teoretiskt plan är olösliga.⁸ Deras betydelse för samhällslivet och kulturen är av sådan art att de helt enkelt måste underkastas en saklig och rationell behandling. Næss ville bland annat att studenterna inom filosofiämnets ram skulle uppmuntras till att engagera sig i frågor som rörde fred och internationell säkerhet, minskandet av sociala spänningar mellan samhällsgrupper, samt utjämnandet av sociala skillnader. Utrustade med logiska färdigheter och ett kyligt sinnelag skulle de kunna gripa sig an dessa för det norska efterkrigstidssamhällets brännande frågor. Næss, som själv hade varit aktiv i motståndsrörelsen, betraktade en sådan inriktning på studier i filosofi och humaniora som ett sätt att med fredliga medel fortsätta den kamp för liberala värden och demokrati som hade kännetecknat den norska motståndsrörelsen.⁹

Næss ansåg att de båda temana logiska färdigheter och socialt engagemang skulle rymmas inom ramen för den så kallade *examen philosophicum*. Denna är en förberedande filosofisk examen med rötter ända tillbaka till 1675, som varje norsk universitetsstudent ännu i dag avlägger innan han eller hon går vidare till studier i andra ämnen.¹⁰ När Næss blev professor 1939 bestod examen philosophicum av studier i filosofins historia, logik och psykologi och omfattade cirka en termins studier. Tanken med examen philosophicum är att den ska vara allmänbildande och förbereda för vidare universitetsstudier. Næss menade dock att den ärevördiga institutionen på hans tid hade förfallit till en tom akademisk ritual utan någon egentlig kontakt med livet utanför universitetet. Undervisningen bestod i enorma salsföreläsningar och kursen avslutades med en närmast farsartad och synnerligen lätt examination.¹¹ I och med att examen philosophicum till största del bestod i studier i filosofi hade Næss som landets enda professor i ämnet naturligt nog stor makt att påverka innehållet i denna examen. Det var också en makt som han försökte utöva. Næss genomförde stora förändringar i logikundervisningen och försökte även ersätta filosofihistoria med det nya ämnet ”Filosofi og ’nåtidsproblemer’”.¹² I slutänden blev de förändringar som föreslogs emellertid inte så genomgripande som han hade hoppats. Den mest betydelsefulla förändringen

blev införandet av saklighetsläran i logikundervisningen. Men denna kom å andra sidan, som redan har framgått, att lämna betydande spår i norskt intellektuellt liv.

I föreliggande artikel undersöks, utifrån Jeffrey Alexanders kultursociologiska teori om kulturella trauman, hur Næss okonventionella förslag till reform av examen philosophicum kan betraktas som ett sätt att på utbildningsområdet bearbeta det trauma som kriget och ockupationen innebar för det norska folket. Jag intresserar mig i synnerhet för vilka lärdomar som Næss menade borde dras av kriget för utbildningsområdets vidkommande. Logik och socialt engagemang blev för Næss och hans krets de medel, eller det frälsande budskap, med hjälp av vilka demokratin skulle säkras för framtiden. Næss reformplaner mötte emellertid motstånd från en annan krets av intellektuella, de konservativa tänkarna i den så kallade *Annen front* (Den andra fronten). De intellektuella i Den andra fronten hade väsentligen en annan syn på hur traumat efter kriget och ockupationen skulle bearbetas. När Næss och hans krets, den så kallade Oslo-skolan, ville orientera undervisningen i filosofiämnet inför examen philosophicum i riktning mot bland annat samhällsvetenskaperna ville Den andra frontens anhängare i stället slå vakt om en traditionell förståelse av ämnet. I artikeln kontrasteras dessa två olika synsätt med varandra. Det övergripande syftet är att med hjälp av kultursociologisk teori bidra till en förståelse av hur kulturella trauman via olika meningsskapande narrativ kan påverka ett lands universitetsfilosofi och dess intellektuella liv.

I det följande redogörs först för Alexanders teori om kulturella trauman. Därefter kommer jag att utgå från hans teori för att visa hur Næss, men även Den andra fronten, försökte att på utbildningsområdet bearbeta upplevelserna av kriget och ockupationen. Avslutningsvis dras några paralleller mellan Næss och den danske filosofen Jørgen Jørgensen, som var professor i filosofi i Köpenhamn 1926–1964. Om Næss var efterkrigstidens stora norska filosof, intog Jørgensen samma framskjutna position i Danmark. Jämförelsen mellan Jørgensen och Næss tjänar till att illustrera på vilket sätt det kulturella traumat, som kriget och ockupationen innebar, kunde bearbetas. En sådan jämförelse är av särskilt intresse eftersom både Norge och Danmark anfölls och invaderades samma dag, den 9 april 1940. I båda länderna varade även ockupationen fram till krigsslutet i maj 1945.

Kulturella trauman

Ett kulturellt trauma inträffar, säger Alexander, när medlemmar av ett socialt kollektiv erfar att de har utsatts för en extraordinär händelse som efterlämnar outplånliga spår i gruppens kollektiva medvetande. Händel-

sen kommer från den stunden att prägla gruppens minnen, men även förändra dess identitet på ett oåterkalleligt sätt.¹³ Krig och ockupation torde vara typexemplet på omvälvande händelser som kan resultera i kulturella trauman. När Norge ockuperades av Tyskland den 9 april 1940 fick detta stora konsekvenser för hela den norska befolkningen. Ockupationen gav, säger Hans Fredrik Dahl och Guri Hjeltnes, tillvaron i Norge en tyngd och ett allvar som kom att prägla den mentala horisonten för lång tid framöver.¹⁴

Alexander understryker att omvälvande händelser i sig själva inte skapar kulturella trauman. Han varnar i själva verket för ett så kallat naturalistiskt felslut. Ett kulturellt trauma ska inte förstås som en automatisk konsekvens av att ett kollektiv har utsatts för omstörtande händelser. Det kulturella traumat uppstår först när kollektivet upplever att lidandet påverkar deras identitet. Lidandet måste i själva verket erfaras som en kulturell kris, som påverkar människors upplevelse av vilka de är som kollektiv, hur de tolkar sin historia och hur de bedömer vart de är på väg. Den kulturella krisen innebär att kollektivets förmåga till meningsskapande i termer av tilltro till gemensamma normer och värden för tillfället mer eller mindre har satts ur spel. För att ett kulturellt trauma ska uppstå krävs också att vissa individer reser anspråk på att inför andra medlemmar i kollektivet kunna förklara vad den omvälvande händelsen beror på, vad den innebär och vilka konsekvenser den kommer att föra med sig, samt hur liknande händelser ska kunna undvikas i framtiden. Traumat måste, med andra ord, tolkas genom ett övergripande och sammanhängande narrativ. Det är, säger Alexander, med offentligt resta anspråk på att kunna ge en sådan uttolkning av en händelse som den kulturella konstruktionen av ett kulturellt trauma tar sin början.¹⁵

I det moderna samhället är det ofta intellektuella som reser anspråk på att utlägga den kulturella betydelsen av ett trauma.¹⁶ Intellektuella besitter förmågan att skapa effektfulla narrativ med hjälp av vilka kollektivets medlemmar kan skapa en ny ordning och mening för sig själva i den kulturella kris de för tillfället genomlever. Narrativen är meningsskapande. För att narrativen ska kunna övertyga medlemmarna, måste de tillika berättas och iscensättas på ett sådant sätt att de erbjuder ett frälsande budskap med hjälp av vilket den rådande krisen kan avhjälpas. Ett viktigt inslag i narrativen är, säger Alexander, att de identifierar en binär opposition mellan ont och gott respektive heligt och profant. Narrativen pekar på vad som har gått fel i samhället och kulturen och hur detta onda ska åtgärdas för att framtiden återigen ska kunna te sig ljusare.¹⁷ När de binära oppositionerna sätts in i ett temporalt skeende skapas en övergripande berättelse, ett narrativ, om hur det onda har uppstått, utvecklats och hur det ska bekämpas.

Næss distinktion sakligt/osakligt utgjorde en motsvarighet till de, enligt Alexander, universella kulturella kategorierna heligt/profant respektive ont/gott. Næss lanserade, menar jag, ett narrativ enligt vilket det onda, det vill säga ett osakligt och emotionellt språkbruk som ledde till orubbliga övertygelser, var en starkt bidragande orsak till krig och ideologiska spänningar i samhället. Detta onda kunde avhjälpas bara genom att människor utbildades till att föra sakliga och upplysta diskussioner. Næss saklighetslära blev därför hans huvudsakliga frälsande budskap som han försökte nå ut till den norska allmänheten med. Den andra frontens kodning av distinktionerna heligt/profant respektive ont/gott bestod i stället i motsatsparet naturalism/icke-naturalism. Det var naturalismen som Den andra fronten utgjorde en front mot. Deras frälsande budskap var att vi måste röra oss bort från ett naturalistiskt tänkande och bland annat återupprätta naturrättstänkandet i Västerlandet. Det värde som kriget och ockupationen hotade, och som både Næss och Den andra fronten ville värna, var det öppna och demokratiska samhället. Det kulturella traumat bestod framförallt i att detta fundamentala värde var hotat.

Intellektuella tillhör ofta bestämda sociala grupper, så kallade ”bärargrupper” (*carrier groups*). I ett modernt differentierat samhälle finns det, menar Alexander, flera olika bärargrupper som uttolkar den traumatiska händelsens mening i enlighet med gruppens världsåskådning och värden. Bärargrupperna försöker övertyga andra samhällsgrupper om det riktiga i deras uttolkning av händelsen. De försöker därför sprida sina idéer i samhället genom till exempel olika former av iscensättningar av idéerna och tolkningarna ifråga. Bärargrupperna kan vara privilegierade grupper, såsom universitetslärare eller politiker, men även marginaliserade grupper, såsom arbetslösa eller sjuka. Grupperna kan därför skilja sig åt vad avser vilka materiella eller diskursiva resurser som står till deras förfogande när det gäller att inför andra samhällsgrupper uttolka traumats mening. Jag tolkar Næss krets, den så kallade Osloskolan, och Den andra fronten som två privilegierade bärargrupper som förde fram rivaliserande tolkningar av vilka lärdomar som skulle dras av kriget och ockupationen. Osloskolan representerade, grovt talat, det norska samhällets liberala, progressiva och sekulära krafter medan Den andra fronten utgjorde en kristen och värdekonservativ opposition till dessa strömningar. Dessa olika tillhörigheter fick till följd att de båda lägren kom att konstruera och tolka det kulturella traumat på olika sätt.

Ett frälsande budskap – logik och socialt engagemang

När Næss tillträdde som professor i filosofi hösten 1939 fanns det redan planer från universitetsledningens sida om att reformera examen philo-

sophicum. En kommitté hade tillsatts för detta syfte i oktober 1939. Kriget satte emellertid hinder i vägen för reformen och genomförandet fick därför skjutas på framtiden. Under kriget och ockupationen fortsatte diskussionerna om revideringen av examen philosophicum i en del slutna grupper – inte minst i Næss egen krets.¹⁸ Innan den tyska ockupationsmakten stängde universitet i Oslo i november 1943 hade Næss till exempel redan hunnit med att ändra i logikundervisningen. Efter kriget kunde Næss presentera ett detaljerat reformförslag som i modifierad form kom att ingå i den så kallade Kollegiekommitténs förslag. I det följande presenterar jag tankarna bakom Næss ursprungliga reformförslag sådant som det kommer till uttryck i framförallt ”Logikk som elementært undervisningsfag” (1941), ”Studieordning, karakter og sosial holdning” (1946), samt ”Total omlegging av de forberedende prøver?” (1946).

År 1941 utkom den första stencilerade upplagan av Næss sedermera klassiska lärobok *Endel elementære logiske emner*.¹⁹ Boken är inte främst en lärobok i logik, utan snarare i argumentationsanalys. Fokus i framställningen ligger på att precisera och definiera begrepp, skilja mellan analytiska och syntetiska satser, att göra översikter över pro- och kontraargument, skilja mellan rationell diskussion å ena sidan och förkunnelse och propaganda å den andra, samt att identifiera vanliga felkällor i resonemang. Det var i dessa konster som den unge Gullvåg drillades som nybliven student. Det var en erfarenhet som han var långt ifrån ensam om. *Endel* skulle komma att ingå i kurslitteraturen för examen philosophicum i över 40 år. Det handlar således, med Næss egna ord, om en betydande ”injeksjon av disse emner i det norske folkelegemet”.²⁰ I en intervjubok omtalar Næss perioden från 1940 till 1951 som sin ”kulturpolitiske kampanje” och menar att den i viss mån placerade honom vid den filosofiska forskningens sidolinjer.²¹ Syftet med den kulturkampanjen var, som redan framgått, att vaccinera unga akademiker mot propaganda och osaklighet. Under ockupationen framstod denna verksamhet som särskilt djärv och betydelsefull. Undervisningen i logik kom i allt större utsträckning under krigets gång att bestå i övningar om demokratisk kommunikation och demaskering av propaganda. Även om Næss i sina föreläsningar under kriget aldrig öppet kritiserade ockupationsmakten gjorde han ett medvetet urval bland de filosofer han undervisade om för att lyfta fram tankar och idéer som var betydelsefulla för motståndet.²²

Som nyutnämnd professor ställdes Næss snart inför problemet hur han på bästa sätt skulle kunna bedriva elementär undervisning i logik för samtliga universitetsstudenter. Det var även viktigt för Næss att innehållet i kursen skulle vara av relevans för den allmänna politiska debatten.²³ Den moderna symboliska logiken var alltför intrikat för att kunna läras ut inom ramen för en kort förberedande kurs i logik. Den klassiska

logiken kunde inte heller komma på fråga, eftersom den var helt och hållet överspelad av den moderna symboliska logiken. Undervisningen borde i stället, menade han, fokusera på ”grenseområdena mellan logikk og metodelære, og logikk og debattlære, som både er lett tilgjengelige og viktige”.²⁴ Modern språk- och begreppsanalys kunde i detta sammanhang erbjuda effektiva verktyg, som var till nytta för såväl den enskilde studenten som för samhället som helhet. Särskilt viktigt var att studenterna skulle tränas i att föra sakliga diskussioner: ”Studentene trenger øvelse i saklig, klar og oversiktig fremstilling av standpunkter. De bør kjenne til den kamp som må føres mot flertydighet og mot suggestjon ved bruk av slagord og metaforer”.²⁵ I citat som detta framgår hur central distinktionen sakligt/osakligt var för Næss. Känslobetnade slagord och suggestivt språkbruk var hans intellektuella fiender framför andra. Studenterna måste, insisterade han, lära sig att stå detta onda emot. Ur en politisk och demokratisk synvinkel var problemet med slagord att de lätt kunde användas för att piska upp fientlighet mellan samhällsgrupper eller stater och att de skapade dogmatiska övertygelser hos människor.²⁶

Det i dag kanske mest kända innehållet i *Endel* är de sex huvudnormer för saklig debatt som återfinns i bokens sista kapitel. Dessa normer handlar bland annat om att man alltid bör hålla sig till ämnet, korrekt återge sin meningsmotståndares ståndpunkt, inte dra tendentiösa eller felaktiga slutsatser från sin meningsmotståndares argument, inte undanhålla relevant information med mera. Normerna är relevanta, menar Næss, bara såtillvida vi vill föra en saklig diskussion. Om syftet är att påverka människor snarare än att övertyga dem, är propaganda och suggestiva budskap mer effektiva redskap.²⁷ Det är värt att lägga märke till att Næss normer anger hur man bör uppträda i diskussioner och i sociala konflikter.

Saklighetsläran är således normativ. För den som vill föra en saklig diskussion är saklighetsläran etiskt förpliktigande. I en intervjubok skriven tillsammans med den amerikanske filosofen David Rothenberg framgår hur viktig denna etik var för Næss även på ett personligt plan. Han hävdar här, om än kanske med viss överdrift, att det för honom är mer klandervärt att tillskriva någon ett citat som får vederbörande att framstå som korkad än att råna en bank.²⁸ Att inta en korrekt, saklig och generös ståndpunkt i förhållande till sina meningsmotståndare och fiender utgjorde för Næss i det närmaste en helig plikt. I en text från 1993 hävdar Næss att normerna för saklig diskussion i själva verket är en tillämpning av Gandhis icke-våldsetik på intellektuella diskussioner och konflikter.²⁹ Oavsett hur illa ens meningsmotståndare beter sig i diskussioner i form av till exempel insinuationer och personangrepp bör man inte själv avvika från normerna. Næss understryker även att en vanlig form av osaklighet är att utan grund anklaga sina meningsmotståndare för osaklighet.

Normerna får alltså inte betraktas som ännu ett vapen med hjälp av vilket man kan utmanövrera och överrumpla sina meningsmotståndare (även om sådant förvisso också förekom i Næss krets). Saklighetsläran är i stället en inbjudan till att lägga ned vapnen och en uppmaning till att följa en gemensam uppsättning regler för hur diskussioner ska föras.

Som ung student i Wien hade Næss imponerats av det sakliga och vänliga sätt som Wienkretsens medlemmar, trots olika politiska och filosofiska uppfattningar, argumenterade emot varandras ståndpunkter på. Wienkretsens medlemmar samtalande med varandra på ett sätt som han menade att alla forskare, i synnerhet i konfliktfyllda situationer, borde göra. Om någon framförde ett argument, kunde motparten till exempel svara: "Kan du acceptera följande sätt att formulera ditt argument på?", snarare än att bara bryskt meddela avvikande mening.³⁰ Innan diskussionsdeltagarna tog ställning i sakfrågan sökte de sig på detta sätt fram till precisa formuleringar som alla kunde enas om. Denna strävan efter ett exakt vetenskapligt språkbruk stod i bjärt kontrast till fascismens exalterade och emotionella språkbruk som Næss också hade mött i Wien. Næss upplevelser i Wien 1934–1935 hade stor påverkan på hans utveckling såväl som tänkare som människa. De unga studenterna i Wien längtade, säger han, efter något att leva för och tro på. Många fann det också i national-socialismen: "'Tenk med *blodet*' var for dem et kjærkomment slagord".³¹ De logiska positivisterna och andra universitetslärare motsatte sig sådana tendenser, men inte med förkunnelse eller propaganda, utan genom saklig och vetenskaplig argumentation, såsom presentation av historiska data med mera.³² Enligt de logiska positivisterna var det vetenskaplig forskning som var det starkaste motgiftet till den kulturella och politiska irrationalism som fascismen representerade. Detta blev också Næss ståndpunkt. De logiska positivisternas sätt att arbeta med filosofiska problem och deras inställning till vetenskaplig forskning blev därför, tillsammans med Gandhis icke-våldslära, en viktig inspirationskälla till Næss saklighetslära.

I den korta artikeln "Logikk som elementært undervisningsfag" (1941) argumenterar Næss för att undervisningen i logik bör bedrivas i form av praktiskt orienterade gruppövningar i vilka studenterna övar sina färdigheter i argumentationsteknik. Næss var en svuren fiende till den förmedlingspedagogik som dittills hade dominerat undervisningen inom ramen för examen philosophicum. I den senare artikeln "Studieordning, karakter og sosial holdning", från 1946, understryks betydelsen av gruppövningar med ännu större emfas. Han hävdar här att studenternas motståndsvilja under ockupationen förmodligen skulle ha varit starkare om de under sina studier hade fått ägna mer tid till samarbete och gemensam reflektion snarare än bara konkurrens och betygshets.³³ Næss erfarenheter av motståndskampen hade fått honom att inse att inte endast vetenskaplig

verksamhet som sådan kan uppfostra studenterna till att bli ansvarsfulla och handlingskraftiga individer. De behöver under sin studietid också lära sig att samarbeta mot ett gemensamt mål. Næss ställde därför ett stort hopp till att hans reformförslag av examen philosophicum, såväl innehållsmässigt som vad pedagogiska metoder beträffar, skulle stärka studenternas demokratiska reflexer och förhindra att de i framtiden föll offer för auktoritärt tänkande. En sådan ny akademikertyp, samarbetsinriktad och logiskt klartänt, skulle vara till stor hjälp, menade han, i uppbyggandet av det norska efterkrigstidssamhället.³⁴

I Næss reformförslag av examen philosophicum ingick undervisning i etik. I likhet med annan undervisning inom ramen för examen philosophicum skulle också denna vara aktivitetsbaserad. Snarare än att studenterna skulle bekanta sig med övergripande etiska system och -ismer, såsom utilitarism eller pliktetik, skulle de övas i att hantera etiska problem på ett praktiskt plan: ”Som et eksempel på oppgaver i et slikt etisk kursus kan nevnes den følgende: ’Om eventuelle konflikter mellom normen ’Vær ærlig’ og normen ’Vær vennlig’”.³⁵ Næss syfte med sådana övningar var att studenterna skulle tränas i att precisera och definiera begrepp som ”ärlighet” och ”vänlighet” för att på egen hand utröna vari en eventuell konflikt mellan normerna bestod. Det var av stor vikt att studenter övades i sådana praktiska etiska färdigheter utan att hemfalla till, vad han menade vara, ”følelsesbetonte slagord” som ”materialisme, idealisme, metafysikk, positivisme”.³⁶ Næss beklagade att man vid undervisning i etik vid universitetet lade så litet vikt vid praktiska seminarier och gruppövningar där färdigheter av detta slag tränades. Det berodde i hög grad, menade han, på att man inom humanistiska ämnen fortfarande omfattade ett bildningsideal snarare än ett forskningsideal: ”Når det ved Universitetet ikke blir tatt initiativ til etiske kollokvier og seminarer tror jeg det meget kommer av at det ennå er for sterkt opptatt av lærdomsidealer, ikke av forskningsidealer og sokratisk klargjøring”.³⁷ Bildningsidealet motsvarades i detta sammanhang av en undervisningsform där man fördjupar sig i innebörden i abstrakta begrepp som ”idealism”, ”materialism” med mera. Enligt ett forskningsideal borde studenterna i stället delta i praktiska övningar för att kunna bilda sig en egen uppfattning och ta egen ställning.

I Næss reformförslag av examen philosophicum ingick även studier i samhällsvetenskapliga ämnen. Dessa skulle inkluderas i det nya ämnet ”Filosofi og ’nåtidsproblemer’”.³⁸ Næss ville anlita externa föreläsare som skulle föreläsa om aktuella samhällsrelevanta ämnen såsom fredsfrågan, socialpolitik, skillnaden mellan demokratiska och icke-demokratiska ideologier, mänskliga rättigheter med mera.³⁹ För Næss var det viktigt att universitetet tillhandahöll ett forum för ”saklig framstilling og menings-

utveksling när det gjelder omtvistede samfunnsspørsmål”.⁴⁰ I den nya tid som stundade kunde de brännande samhällsfrågorna inte längre hållas utanför universitetet. På grund av ökande krav på styrning och ekonomisk planering skulle det norska efterkrigstidssamhället, menade Næss, bli alltmer komplext och ogenomskinligt för gemene man.⁴¹ Om medborgarna saknade utbildning i att delta i samhällsdiskussioner och i att sakligt värdera stridande intressen, fanns risken att en liten politisk elit helt och hållet tog över samhällets ledning och att medborgarna skulle komma att styras genom slagord och politisk propaganda.⁴² Næss var synnerligen skeptisk inför en sådan teknokratisk styrningsideologi. I texter från den här tiden återkommer Næss också till hur viktigt det var att fredsfrågan behandlades inom ramen för examen philosophicum. Mot bakgrund av det begynnande kalla kriget ter sig ett sådant insisterande som följdriktigt.

För att sammanfatta: Næss ”kulturpolitiska kampanj” hade till stor del sin bakgrund i de erfarenheter som han och personerna i hans närmsta krets gjorde under kriget och ockupationen. Tillsammans utgjorde de en bärargrupp i Alexanders mening. Næss ville reformera examen philosophicum i linje med de lärdomar som gruppen hade gjort under denna svåra tid. Essensen i hans reformförslag bestod i att studenterna skulle lära sig att behandla konfliktladdade och samhällsrelevanta ämnen med hjälp av saklighetsläran. I förslaget lades också vikt vid att undervisningen skulle ha en aktivitetspedagogisk grund. Det var för Næss, liksom för Den andra frontens anhängare, viktigt att studenternas karaktär utvecklades av universitetsstudierna. Enligt Næss kunde vetenskapligt arbete som sådant, till exempel övningar i att definiera eller precisera begrepp, ha en karaktärsdanande effekt. De logiska positivisternas forskningsideal kom därför hos Næss att få företräde framför det traditionella bildningsidealet. Politisk och kulturell irrationalitet skulle framförallt bekämpas med gemensam vetenskaplig verksamhet – inte med antikverad bildning. Næss fokus på samhällsvetenskapliga ämnen innebar även att det mer traditionella filosofiska innehållet i examen philosophicum, till exempel den klassiska logiken och filosofihistorien, fick stå tillbaka i hans reformförslag. Dessa ämnen hade inte längre, menade han, samma förmåga som tidigare att fånga studenternas intresse.

Ett frälsande budskap – kristendom och tradition

Förutom Osloskolan fanns det även en annan framträdande intellektuell grupp som uppträdde med ett frälsande budskap under tidig efterkrigstid, den så kallade Andra fronten. Kretsens främsta företrädare var idéhistorikern Andreas Hofgaard Winsnes (1889–1972) och litteraturvetaren Peter Rokseth (1891–1945). Andra viktiga namn i sammanhanget var

författaren Ronald Fangen (1896–1946), idéhistorikern Eiliv Skard (1898–1978) samt nobelpristagaren i litteratur Sigrid Undset (1882–1949). Den andra fronten bestod av en lös sammanslutning av konservativa och religiösa intellektuella som arbetade för att befrämja idealistiska-religiösa värden i det norska samhället och i utbildningssystemet. De ville återupprätta den klassiska europeiska kulturtraditionen med rötter i antiken och kristendomen som de ansåg vara hotad. Dessa tänkare betraktade sig själva som inbegripna i en kristen kulturkamp mot moderna riktningar såsom positivism, materialism, naturalism, psykoanalys och marxism. Som grupp framträdde Den andra fronten för första gången i antologin *Skillelinjen. Fem artikler om samtidig tenkning* från 1929. Enligt förordet hade författarna till boken, trots inbördes olikheter, ”et felles grunnsyn som gjør en fellesoptreden naturlig”. Den gemensamma ståndpunkten, eller skiljelinjen mot andra samtida tänkare, innebar framförallt att de tog avstånd från en naturalistisk och utilitaristisk syn på etiken. Boken var tillägnad ingen mindre än Norges studerande ungdom. Författarna var förvissade om att det bland dessa också fanns de som efterfrågade en vetenskaplig orientering i livsproblemen och insåg ”at til dette kan hverken psykofysikk eller psykoanalyse hjelpe dem”.⁴³

Namnet ”Den andra fronten” är hämtat från titeln på Winsnes bok om engelska 1800-talsidealister, *Den annen front. Engelske idealister* (1932). De tänkare som Winsnes studerar i boken, bland annat Samuel Taylor Coleridge och kardinal John Henry Newman, befann sig alla i ett ”motsetningsforhold til visse grunntendenser i det 19de århundres kulturliv”. De uppvisar inget eller ”meget lite av århundrets kulturoptimisme, av troen på det automatiske fremskritt og den moderne civilisasjons velsignelser”. Winsnes erkänner utan omsvep att det handlar om en i viss mening ”reaksjonær bevegelse”. I kontrast till en materialistisk och positivistisk vetenskap, som menar att människan är bestämd av naturlagar, hävdar dessa tänkare, säger Winsnes, ”en metafysisk bestemmelse av mennesket: kjernen i philosophia perennis, læren om menneskets frihet som åndsvesen”.⁴⁴ De hade alla även en tilltro till ”filosofiens store opgave”.⁴⁵ Det går därför en rak linje från de engelska idealister som Winsnes studerade till Den andra frontens anhängare i Norge. Gemensamt för dem båda var den idealistiskt-religiösa världsbilden och den stora tilltron till den västerländska filosofins och kulturhistoriens möjlighet att utveckla människans andliga och religiösa sida. Syftet med filosofistudier blir, enligt detta synsätt, inte att lära sig att formulera knivskarpa filosofiska argument eller att försöka vederlägga dem, utan att på ett personligt plan låta sig inspireras av de stora metafysiska systemen och de andliga värden som finns förborgade i dem. Enligt ett sådant synsätt finns det heller ingen avgörande skillnad mellan idéhistoria, litteraturvetenskap eller filosofi –

samtliga discipliner syftar till att studenterna ska tillgodogöra sig den västerländska idétraditionens skatter för att på djupet dansas som ”kultur-människa”. ”Der er skatter nok å finne”, skriver Winsnes i en artikel om Irving Babbitt, ”bara der er voksne hender til å grave dem frem og løfte dem op i lyset”.⁴⁶

Den andra frontens anhängare hävdade att totalitära läror som kommunism och nazism, ”det tyvende århundres hedenskap”, var sprungna ur Västerlandets avkristning och normlöshet.⁴⁷ Det bästa sättet att bekämpa vår tids civilisatoriska sammanbrott var följaktligen att föra en kristen kulturkamp i syfte att återupprätta de bestående värden, i synnerhet naturrättstänkandet, som finns nedlagt i den västerländska kulturtraditionen. Enligt tänkare som Winsnes bar samtidshistorien vittnesbörd om inget mindre än ”det 20. århundres kamp på liv og død mellem åndsmenneskets frihet og den totalitære stat”.⁴⁸ Så snart ”menneskeånden” ger upp tron på absoluta metafysiska principer, i form av till exempel naturrätten, och ger efter för naturalistiska läror såsom värdenihilism och utilitarism, kommer hon oundvikligen att underkastas tyranniet. Det finns då inte längre något som förhindrar att människan under ”demokratiets maske seiler inn i den totalitære stat”.⁴⁹ Den andra frontens män och kvinnor var övertygade om att den västerländska demokratin i längden bara kunde bestå om nutidsmänniskan återknöt till kristendomen och den västerländska kulturtraditionen och gjorde sig kvitt den antihumanism som det naturalistiska tänkandet representerade.

Varför var naturrätten, det vill säga föreställningen om att det finns i princip oföränderliga rättsprinciper, viktig för Winsnes? Han menade att ”vårt demokrati er vokset fram av denne store åndstradisjon: respekten for den enkelte menneskesjels uendelige verdi”.⁵⁰ Naturrätten är i själva verket demokratins andliga och filosofiska grund. Varje antimetafysisk och naturalistisk lära kommer därför i förlängningen att undergräva demokratins förutsättningar. Det var precis, hävdade han, vad som hade skett i Europa. Utbredandet av ”[e]n grov nyttefilosofi” hade lett till demokratins och naturrättens ”forsumpning”.⁵¹ I artikeln ”Vår tids åndelige situasjon” från 1947 tycker sig Winsnes nu lyckligtvis kunna se en renässans för naturrätten.⁵² Människor hade i ljuset av krigserfarenheterna börjat återupptäcka demokratins naturrättsliga grundval. I de tyskockuperade länderna hade motståndet inte sällan, säger han, organiserats utifrån ett slags spontant naturrättstänkande: det var den mänskliga personens värdighet som motståndsrörelserna hade velat värja från den totalitära staten. Det var det individuella samvetet och den mänskliga ansvarskänslan som rörelserna hade appellerat till.⁵³ Totalitära statssystem som nazism, fascism och kommunism byggde, menade han, på helt andra andliga förutsättningar än naturrätten och demokratin. I stället för idén om varje persons okränk-

bara värde är den starkes rätt här i fokus. Mot denna bakgrund är det inte förvånande att kristendomens och naturrättens återupprättande enligt Den andra frontens narrativ framstod som Europas enda räddning. För dem fanns det en tydlig homologi mellan gott/ont och heligt/profant å ena sidan och icke-naturalism/naturalism å den andra.

Winsnes hade varit Næss gymnasielärare i norska på Ris gymnasium i Oslo. Næss hade respekt för Winsnes, men redan som gymnasist hyste han skepsis för Winsnes intresse för de engelska idealisterna och för hans syn på filosofi och på människan. Enligt den unge Næss låg det något konstlat och högtravande över Winsnes olika uttalanden, såsom "Människan längtar efter det absoluta".⁵⁴ Den andra frontens män och kvinnor företrädde enligt Næss ett filosofiskt språkbruk, "åndslivsretorikk", som inte gick att närmare precisera eller utveckla. Det kännetecknades av, vad han i bland annat *Endel* benämnde, ett lågt intentionsdjup. Det är ingen överdrift att hävda att han kände en god portion förakt för Den andra frontens sätt att formulera sig och bedriva filosofi. Næss förhållande till språket var, som framgått ovan, i stället höggradigt antiretoriskt och puritanskt. Den andra frontens syn på människan som ett andligt och obundet väsen, "kulturmänniskan", gick även den stick i stäv med Næss naturalism, hans betoning av "dennesidighet" i stället för transcendens, samt hans ovilja att skilja mellan natur- och humanvetenskaperna. Næss hyste heller ingen tilltro till "filosofiens stora opgave". För honom måste katederfilosofins konserverade frågeställningar i själva verket ersättas av "levande problem" som befann sig i kontakt med samhällslivets och de empiriska vetenskapernas utveckling.⁵⁵

Det går emellertid också att formulera en kritik av Næss position utifrån Den andra frontens perspektiv. För Den andra fronten var den sjuka som grasserade i Västerlandet av sådan allvarlig art att den knappast kunde botas genom att människor anammade det av Næss omhuldade forskningsidealet. Problemen gick djupare än så. En sådan kritik av Næss formulerades av ingen mindre än Max Horkheimer. I en respons till Næss artikel "The Function of Ideological Convictions" (1950) hävdar Horkheimer att Næss "tends to give too much weight to purely logical deficiencies in the present-day thinking of the masses" när det gäller att förstå orsakerna till spänningar mellan olika grupper i samhället och mellan stater. Sådana fenomen kan dock, säger Horkheimer, i själva verket "be the product of much more fundamental structures of our culture". I så fall räcker det heller inte med "scientific self-control" från medborgarnas sida för att problemen ska kunna åtgärdas.⁵⁶ Det är en kritik som Den andra fronten, om än utifrån andra utgångspunkter än Horkheimer, skulle instämma i. Att träna folk i att tänka logiskt och kritiskt blir enligt detta synsätt bara att skrapa på ytan. Enligt Den andra fronten stod grogrunden

till nazism och kommunism framförallt att finna i samtidens värderingskris, i försumningen av det kristna och antika arvet – inte i en mänsklig benägenhet för irrationellt tänkande.

Stridslinjen framför andra – undervisningen i filosofihistoria

Peter Rokseth hade varit sakkunnig vid utlysningen av professuren i filosofi vid Oslo universitet 1938. Han hade placerat Naess på en tredje plats, efter två kandidater som företrädde Den andra frontens idéer, Halfdan Olaus Christophersen och John Nome. För Rokseth var det bland annat viktigt att den nya professorn skulle ha omfattande kunskaper i äldre tiders filosofi så att han kunde förmedla de bestående kulturella värden som denna typ av filosofi representerar till studenterna. Detta var inte minst viktigt, menade Rokseth, eftersom den nya professorn skulle få stort inflytande över examen philosophicum.⁵⁷ Utifrån Rokseths traditionella syn på filosofihistoria var Næss ingen god kandidat till professuren. De två utländska sakkunniga, dansken Jørgen Jørgensen och finländaren Eino Kaila, placerade dock Næss tveklöst som etta. Denna topplacering var inte så underlig med tanke på Jørgensens och Kailas nära förhållande till den logiska positivismen. Enligt Kailas sakkunnigutlåtande har vi här ”att göra med en filosofisk forskare av rang. Hans utgångspunkt och intentioner äro ultramodärna”.⁵⁸ Næss avhandling utgör, säger Kaila, en ”framstöt av betydelse”.⁵⁹ Kaila och Jørgensen delade till fullo den antimetafysiska och moderna impuls som låg till grund för Næss filosofi.

Den andre frontens anhängare hade inte haft så mycket att invända mot Næss reformering av undervisningen i logik inför examen philosophicum, även om de ansåg att den var steril och formalistisk. Universitetets konservativa krafter var, som Thor Inge Rørvik har påpekat, förhållandevis ointresserade av logik.⁶⁰ Det var i stället i frågan om hur undervisningen i filosofihistoria skulle utformas som de båda synsätten framförallt kom att kollidera. Företrädarna för Den andra fronten ansåg att filosofihistorien rymde kulturella värden som läraren måste förmedla till studenterna. Det innebar också att de förordade ett förmedlingspedagogiskt ideal med storföreläsningen som pedagogisk modell. Næss tog avstånd från förmedlingspedagogiken och förespråkade i stället ett aktivitetspedagogiskt synsätt där studenterna arbetade i smågrupper med inlärningsstoffet.

Næss ansåg att utbildning i filosofi måste handla om att studenterna ska förvärva generiska intellektuella färdigheter, som de kunde ha nytta av i sina fortsatta studier och som medborgare. Studierna inför examen philosophicum måste, menade han, handla om att ”lära å lære” snarare än om att bara ”läre”. Næss ville även att undervisningen i filosofihistoria

skulle ha en problemorienterad ansats som anknöt till nutidsmänniskans frågor: ”Den gamle disiplin ’filosofiens historie’ må enten omlegges eller erstattes med innførelse i filosofiske problemer med hovedvekt på slike som har aktuell interesse for nåtidsmennesket”. Undervisningen skulle ta sin utgångspunkt i ”problemer som studentene har følelsen av angår dem personlig, deres livsførsel, og deres videste syn på tilværeslen”. Studenterna skulle i själva verket förskonas från att påtvingas ”dusinvis av filosofers tvilsomme konklusjoner”.⁶¹ Denna infallsvinkel till filosofihistorien ansåg Næss vara mer karaktärsdanande för studenterna än om bara inlärningsstoffet som sådant stod i centrum. Det var det intensiva arbetet med texter som studenterna kunde relatera till på ett personligt plan som ledde till insikt och reflektion.⁶² Næss ståndpunkt är ett följdriktigt uttryck för hans tilltro till det empiristiska forskningsidealet samt hans förkastande av det klassiska bildningsidealet och katederfilosofin. Filosofin måste enligt detta synsätt ständigt befinna sig i takt med de empiriska vetenskapernas och samhällets utveckling. Här intog Den andra frontens anhängare den rakt motsatta ståndpunkten. Enligt dem var det de metafysiska systemen som sådana och de ”evige verdier” som fanns nedlagda i traditionen som förlöste tänkandet hos studenterna och erbjöd dem insikter i tillvaron. Den andra fronten ville i stället, som framgått ovan, att läraren skulle gräva fram idéhistoriens skatter och hålla fram dem för studenterna för stum beundran.

Den norske idéhistorikern Egil A. Wyller (f. 1925) kom så småningom att bli Den andra frontens mest framträdande och originella tänkare. Det kan i detta sammanhang därför vara av intresse att titta närmare på den blott 20-åriga Wyllers kritik av Næss reformförslag. Wyller hade bevisat ett föredrag vid Oslo universitet den 21 januari 1946 där Næss presenterade sina tankar om en reformering av examen philosophicum.⁶³ För Wyller framstod Naess program som moralisk svältkost. Reformförslaget kan, sade Wyller, måhända tilltala hjärnan – men inte hjärtat. Han vände sig bland annat mot Næss uppfattning att universitetslärare inte skulle förkunna moraliska läror från katedern, utan bara klargöra innehållet i etiska påståenden med mera. Om Norge ska kunna se fram emot en ljusare framtid under efterkrigstiden krävs tvärtom, menade Wyller, att den västerländska humanismen förkunnas från katedrar runt om i hela landet: ”Humanisme må propageres, må forkynnes fra de små landskatetre, til våre mest opphøyede lærestoler ved Universitetet”.⁶⁴ Med ”humanism” avses här, liksom hos Winsnes, Rokseth och Skard, det antika och kristna idéarvet. Detta arv utgjorde ”etiske kraftkilder” som lärare, fyllda av glöd och tilltro till humanismen, ska predika för studenterna. En moralisk upprustning av studenterna var enligt Wyller av nöden: ”Mennesket må få tilbake det moralske grunnlag krigen har revet det vekk fra, og dette

grunnlag må stadig bygges dypere og fastere”.⁶⁵ Wyller vände sig därför emot att studenterna skulle arbeta kritiskt med de klassiska texterna eller de argument och ståndpunkter som presenterades där. Nej, till mästerverken ska man gå enkom för att ”høyne sitt sinn og å styrke sin tro”.⁶⁶

Samma negativa reaktion som hos Wyller kom från Den andra frontens etablerade anhängare. Winsnes hade 1946 fått sin professur i europeisk litteraturhistoria omvandlad till en professur i idéhistoria. 1948 fick Eiliv Skard sin professur i klassisk filologi omvandlad till en professur i antikens idéhistoria. Tanken bakom de två nya professurerna var att innehavarna av dem skulle undervisa i filosofihistoria inom ramen för examen philosophicum. Tjänsterna hade inrättats på grund av att den historisk-filosofiska fakulteten hade börjat oro sig över vad som skulle hända med filosofihistorieämnet om Næss fick alltför stor makt över det.⁶⁷ Winsnes och Skard hade därför rätt när de uppfattade sina utnämningar som att de hade universitetsledningens stöd för sin traditionella uppfattning om filosofins historia. I sitt yttrande över den så kallad Kollegiekommitténs förslag till revidering av examen philosophicum, som var en modifiering av Næss ursprungliga förslag, skriver de apropå undervisningen i filosofihistoria: ”det forekommer oss [...] at selve opprettelsen av de to stillinger i ånds- og idéhistorie må tas som uttrykk for et ønske om å styrke filosofihistorien og dermed følelsen av vår vesterlandske kulturtradisjon”.⁶⁸ Winsnes och Skard tar, inte oväntat, avstånd från Næss problemorienterade infallsvinkel till filosofihistorien. I stället menar de att undervisningen i filosofihistoria bör fortsätta att bedrivas i enlighet med en vördnadsfull känsla för ”vår vesterlandske kulturtradisjon”.

För att sammanfatta: Den andra fronten utgjorde en bärargrupp som på det utbildningspolitiska planet bearbetade det trauma som kriget och ockupationen hade inneburit. Enligt det narrativ som Den andra fronten försvor sig åt berodde kriget på Västerlandets avkristning och på att naturrätten hade givits upp till förmån för naturalistiska läror såsom värdenihilism och utilitarism. Resultatet av denna process blev den ”tyvende århundres hedenskap”, som tog sig uttryck i människoföraktande läror såsom nazism och kommunism. Den andra frontens frälsande budskap bestod i att Västerlandet måste vända åter till sina kristna och antika källor. Dessa utgjorde, med Wyllers ord, etiska kraftkällor, som i sig själva förmådde motverka de totalitära lärorerna. Undervisningen i filosofihistoria skulle främst bestå i att studenterna på ett mer eller mindre okritiskt sätt fick träda i kontakt med den västerländska idétraditionens skatter. Dessa skatter bar, menade man, på kraften att förlösa betydelsefulla tankar och insikter hos studenterna. För Den andra fronten hade bildningsidealet således företräde framför forskningsidealet. Med Winsnes ord: ”Hva det dreier seg om er en gjenreising av det indre menneske”.⁶⁹

En dansk parallellhandling – Jørgen Jørgensens frälsande budskap

Efter fredsslutet inleddes en intensiv demokratidebatt i Danmark i vilken bland annat framträdande filosofer som Jørgen Jørgensen (1894–1969) och Alf Ross (1899–1979) deltog. Efter att fienden hade besegrats fanns det ett uppdämt behov av att diskutera demokratin och dess framtid på ett såväl principiellt som praktiskt plan. Demokratidebatten ägde rum mellan juli 1945 och december 1946. Förutom Jørgensen och Ross deltog flera av landets främsta intellektuella och samhällsvetenskapliga forskare i debatten. I fokus för diskussionen stod demokratin utsikter i Danmark och Europa under efterkrigstiden. ”Det første man gør efter at en katastrofe er afviklet er at søge at forhindre den næste”, skrev arkitekten och socialisten Poul Henningsen i ett inlägg i debatten. Det är därför naturligt, fortsatte han, att demokrater nu är fullt upptagna med att hitta orsakerna till vad som har skett ”og bruger al fantasi til at forestille sig hvor en fremtidig nazisme vil sætte ind og hvordan vi bedst afværger dens angreb”.⁷⁰ Henningsen fångar här i några få ord vad hela debatten handlade om: att i grunden försöka förstå vad som har hänt för att kunna förhindra att det sker igen.

Demokratidebatten initierades med ett inlägg av Jørgensen, ”Demokratiet har Ret til at forsvare sig”, i *Frit Danmark* den 13 juli 1945. Syftet med artikeln var att diskutera hur demokratin framdeles ska kunna säkras från nazism och fascism och vilka medel som kunde användas för detta syfte. Artikeln inleds med att fem olika former av demokrati urskiljs: politisk demokrati, den demokratiska rättsstaten (retsligt demokrati), kulturell demokrati, social demokrati samt ekonomisk demokrati.⁷¹ I sin korta bok *Det demokratiske samfund. Grundtræk af en analyse* (1946) utvecklar Jørgensen tankarna från artikeln i *Frit Danmark* närmare. I boken skiljer Jørgensen mellan en snäv demokratityp, som bara omfattar den politiska demokratin, och en vid form av demokrati, som innefattar även de fyra övriga dimensionerna. Såväl i sin ursprungliga artikel som i boken argumenterar Jørgensen för att den ekonomiska demokratin är den mest fundamentala demokratitypen. Utan ekonomisk demokrati kan, menar han, ingen av de andra dimensionerna, till exempel social eller kulturell demokrati förverkligas fullt ut. Den politiska demokratin blir i sin tur urvattnad så snart den sociala eller kulturella demokratin sätts ur spel.

Den ekonomiska demokratin uppfattar Jørgensen som en långtgående ekonomisk jämlikhet, det vill säga en jämlik fördelning av samhällets materiella välstånd. I begreppet ekonomisk demokrati ingår även en samhällelig ledning och kontroll av produktion, investeringar, löner med mera.⁷² Den ekonomiska demokratin blir i Jørgensens tappning således

samma sak som planekonomi och socialism. Den fråga som Jørgensen inledde den danska demokratidebatten med, hur demokratin ska kunna säkras, besvarar han därför med att hävda att ekonomisk demokrati, det vill säga socialism, måste införas. Hans frälsande budskap till det danska efterkrigssamhället bestod i att socialismen måste segra för att demokratin framdeles ska kunna garanteras.⁷³ Hans motsvarighet till de universella kategorierna heligt/profant respektive gott/ont blev följaktligen socialism/kapitalism.

Till skillnad från Næss hade Jørgensen inte någon nämnvärd tilltro till att forskning och vetenskap skulle kunna ha en fostrande verkan på det offentliga samtalet. I stället för att motarbeta fascism med rationell diskussion ville Jørgensen rakt av förbjuda propagerandet för fascistiska åsikter. Denna uppfattning är, åtminstone vid en första anblick, en smula förvånande. I likhet med Næss betonade Jørgensen att filosofin måste stå i ett nära samband med specialvetenskapernas utveckling. Det framgår inte minst i den lärobok han skrev för examen philosophicum, *Filosofiske forelæsninger som indledning til videnskabelige studier* (1926). Här understryker Jørgensen att specialvetenskaperna levererar det material som filosofin arbetar vidare med. I den första delen av boken, "Filosofiens materiale", ägnas stort utrymme åt olika specialvetenskapers historia. På inte mindre än cirka 430 sidor presenteras huvuddragen i utvecklingen inom framförallt matematik och logik, fysik och kemi, biologi, samt psykologi och sociologi. I bokens andra del, "Filosofiens problembehandling", som omfattar cirka 100 sidor, presenteras den västerländska filosofins historia. Den "problembehandling" som filosofin skulle ägna sig åt tillhandahölls således av specialvetenskaperna. Precis som Næss och de logiska positivisterna, vars bekantskaper Jørgensen gjorde under 1930-talet, vände han sig även med kraft mot vad han uppfattade vara ovetenskaplig filosofi. I förordet till *Filosofiske forelæsninger* bedyrar han att boken är kemiskt ren från allt slags "filosofisk" Humbug".⁷⁴

Varför delade inte Jørgensen även Næss starka tilltro till att det empiristiska forskningsidealet skulle kunna befördra demokrati och upplysning i samhället? Varför hävdade han att politisk och kulturell irrationalitet skulle bemötas med förbud och socialism snarare än med forskning och argumentation? Skälet till denna uppfattning står förmodligen att finna i Jørgensens bristande tilltro till de kapitalistiska samhällenas förmåga att på ett effektivt sätt bekämpa fascism och nazism. Enligt det kommunistiska narrativ som Jørgensen anslöt sig till förblir fascismen ett hot mot demokratin så länge den ekonomiska demokratin, det vill säga socialismen, inte är genomförd. En reform av examen philosophicum enligt Næss modell blev därför inte aktuell för honom.⁷⁵ I den danska demokratidebatten intogs Næss position snarast av kyrkohistorikern Hal

Koch (1904–1963). För Koch var demokratin inte en lära eller ett system, utan framförallt ett sätt att leva, en ”livsform” eller ett sinnelag, som hade sin grund i den fria och öppna dialogen människor emellan.⁷⁶ För denna uppfattning hade kommunisten Jørgensen bara hån till övers.⁷⁷

Avslutningsvis bör det påpekas att de olika övergripande narrativ som Næss, Winsnes och Jørgensen representerade, ett liberalt-progressivt, ett kristet värdekonserverativt respektive ett socialistiskt, naturligtvis också fanns representerade i Sverige och i övriga Europa vid denna tid. Vart och ett av narrativen presenterade en förklaring till krigets uppkomst, men också, vilket framförallt har fokuserats i denna artikel, en föreskrift för hur liknande katastrofer skulle förhindras i framtiden. För svensk del kom utvecklingen efter kriget i hög grad att handla om att den religiösa-idealiska traditionen i princip dog ut inom universitetsfilosofin i och med att triumviratet Konrad Marc-Wogau, Ingemar Hedenius och Anders Wedberg blev professorer i filosofiämnet under tidig efterkrigstid.⁷⁸ Ett liberalt-progressivt narrativ med anglosaxiska förtecken kom att dominera såväl den svenska universitetsfilosofin som den offentliga debatten fram till och med den nya vänsterns intåg vid mitten av 1960-talet. För tänkare av Winsnes typ fanns det ingen plats vid universiteten i Sverige vare sig under Hedenius eller vänsterradikaliseringens glansdagar.

Noter

Denna artikel har skrivits inom ramen för det av Riksbankens Jubileumsfond finansierade projektet ”Filosofin i det nordiska välfärdssamhället. Komparativa studier”. Tack till de två anonyma granskarna, Carl-Göran Heidegren, Karl Malmqvist, Johan Sundeen samt Lychnosredaktören för värdefulla kommentarer på tidigare versioner av artikeln.

1. Ingemund Gullvåg: ”Arne Næss og Oslo-skolen i norsk filosofi” i Inga Bostad (red.): *Filosofi på norsk I. Vår nære filosofihistorie* (Oslo, 1995), 99–133, 105.
2. Ibid., 100.
3. Arne Næss: *Erkenntnis und Wissenschaftliches Verhalten* (Oslo, 1936).
4. Arne Næss: *Filosofiske problemer. Deres inndeling og egenart* (Oslo, 1941), 11.
5. Ibid., 11.
6. Fredrik W. Thue: *Empirisme og demokrati. Norsk samfunnsforskning som etterkrigsprosjekt* (Oslo, 1997), 74–75; Peter Wessel Zapffe: ”Verdien av saklighet” i *Hvordan jeg blev så flink* (Oslo, 2015), 54. Zapffes text publicerades ursprungligen som en krönika i *Aftenposten* 10/4 1946. I ett tidigare omtryck hette den ”Vaccine mot fanatisme”; se Peter Wessel Zapffe *Essays og epistler* (Oslo, 1967).
7. Arne Næss: ”Om noe vi kan tro på og leve for” i *Samtiden* 75:1 (1948), 177.
8. Arne Næss: ”Forberedende prøve i filosofi, del 1” i *Universitas* 17:8 (1963), 4, 30.
9. Fredrik W. Thue: *In quest of a democratic social order. The Americanization of Norwegian social scholarship 1918–1970* (Oslo, 2006), 158.
10. Mellan 1903 och 1967 hette examen philosophicum i Norge ”de forberedende prøver”. 1875–1903 hette motsvarande examen ”anneneksamen”. Jag kommer för

enkelhetens skull genomgående att använda mig av beteckningen ”examen philosophicum”. I Danmark avskaffades *filosofikum* 1971.

11. Næss: ”Forberedende prøve”, 4, 30; se även Thue: *Empirisme og demokrati*, 56.
12. Arne Næss: ”Total omlegging av de forberedende prøver?” i *Universitas* 1:6 (1946), 3. I och med att Næss knappt föreslog några ändringar för psykologiämnet, lämnar jag i det följande psykologin utanför min redogörelse.
13. Jeffrey C. Alexander: ”Toward a theory of cultural trauma” i Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser & Piotr Sztompka (red.): *Cultural trauma and collective identity* (Berkeley CA, 2004), 1–30.
14. Hans Fredrik Dahl & Guri Hjeltnes: ”Okkupasjon – nasjonalsosialisme – motstand. Norsk idéhistorie 1940 til 1945” i Jan-Erik Ebbestad Hansen (red.): *Norsk tro og tanke 1940–2000. Bind 3*, 17.
15. Alexander: ”Toward a theory of cultural trauma”, 10–11.
16. Samma funktion kan naturligtvis även fyllas av religiösa ledare, journalister, politiker, ledare för sociala rörelser m.m. Rågången mellan dessa grupper och intellektuella är heller inte alltid tydlig.
17. Jeffrey C. Alexander: ”Dramatic intellectuals” i *International journal of politics, culture, and society* 29:4 (2016), 344.
18. Thor Inge Rørvik: *Historien om examen philosophicum 1675–1983* (Oslo, 1999), 168.
19. Arne Næss: *Endel elementære logiske emner* (Oslo, 1947). *Endel* heter i sin svenska översättning ”Empirisk semantik”. *Empirisk semantik* har varit en synnerligen använd lärobok i filosofi även vid svenska universitet.
20. Arne Næss: ”Forberedende prøve i filosofi, del 2” i *Universitas* 17:9 (1963), 23.
21. Arne Næss & Inga Bostad: *Inn i filosofien. Arne Næss’ ungdomsår* (Oslo, 2002), 74.
22. Truls Gjesen: *Arne Næss. Et liv* (Oslo 2012), 138; Wenche Foss & Arne Næss: *Nærkontakt* (Oslo, 2004), 76.
23. Arne Næss: ”Øvelser i presisering og europeisk tenkning” i *Farmand* 12 (1954), 21.
24. Arne Næss: ”Logikk som elementært undervisningsfag” i *Norsk pedagogisk tidsskrift* 25:1 (1941), 123.
25. Næss: ”Total omlegging”, 4.
26. Arne Næss: ”The function of ideological convictions” i Hadley Cantril (red.): *Tensions that cause wars* (Urbana IL, 1950), 257–298.
27. Næss: *Endel*, 105.
28. David Rothenberg: *Is it painful to think? Conversations with Arne Naess* (Minneapolis MN & London, 1993), 112–113.
29. Arne Næss: ”Gandhian nonviolent verbal communication. The necessity of training” i *The trumpeter* 22:1 (2006), 103.
30. Næss & Bostad: *Inn i filosofien*, 117–118.
31. Arne Næss: ”Universitetet, etikken og høsten 1945” i *Apollon* 3 (2001), 40.
32. Ibid., 40; se även Johannes W. Løvhaug: *Politikk som idékamp. Et intellektuelt gruppeportrett av Minerva-kretsen 1957–1972* (Oslo, 2007), 137.
33. Arne Næss: ”Studieordning, karakter og sosial holdning” i *Norsk pedagogisk tidsskrift* 30:1 (1946), 135.
34. Thue: *Empirisme og demokrati*, 119.
35. Næss: ”Studieordning”, 140.
36. Ibid., 141.
37. Næss: ”Om noe vi kan”, 177.
38. Næss: ”Total omlegging”, 3

39. Vid denna tidpunkt existerade inga samhällsvetenskapliga ämnen vid Oslo universitet.
40. Næss: "Studieordning", 137.
41. Ibid., 135–136.
42. Thue: *Empirisme og demokrati*, 124.
43. Charles Kent: "Skillelinjen. Et forord" i A.H. Winsnes, Sverre Klausen, Ingjald Nissen, Charles Kent & Eugenia Kielland: *Skillelinjen. Fem artikler om samtidig tenkning* (Oslo, 1929), 9–10.
44. A.H. Winsnes: *Den annen front. Engelske idealister* (Oslo, 1932), 9–10.
45. Ibid., 112.
46. A.H. Winsnes: "Irving Babbitts kritiske humanisme" i Winsnes et al.: *Skillelinjen*, 11–15.
47. A.H. Winsnes: *Sigrud Undset. En studie i kristen realisme* (Oslo, 1949), 158.
48. Ibid., 168.
49. A.H. Winsnes: "Vår tids åndelige situasjon" i *Samtiden* 56:1 (1947), 111.
50. Ibid., 104.
51. Ibid., 101.
52. Winsnes observation var korrekt. De naturrättsliga idéerna fick verkligen nytt liv efter det andra världskrigets slut. Det mesta kända exemplet på detta är naturligtvis tillkomsten av FN:s deklaration av de mänskliga rättigheterna 1948.
53. Winsnes: "Vår tids åndelige situasjon", 104.
54. Næss & Bostad: *Inn i filosofien*, 30.
55. Næss: *Filosofske problemer*, 11–12.
56. Næss: "The function", 296–297. Horkheimers kritik finns som en avslutande not till Næss artikel.
57. *Det kongelige Fredriks Universitets årsberetning 1938/1939* (Oslo, 1939), 90, 96.
58. Ibid., 68.
59. Ibid., 70.
60. Rørvik: *Historien*, 154.
61. Næss: "Total omlegging", 3–4.
62. Thue: *Empirisme og demokrati*, 57.
63. Denna föreläsning publicerades sedan som "Studieordning, karakter og sosial holdning".
64. Egil Anders Wyller: "Ethiske kraftkilder" i *Samtiden* 55:1 (1946), 271.
65. Ibid., 269.
66. Ibid., 273.
67. Rune Slagstad: "Den annen front. I går og i dag" i *Nytt Norsk Tidsskrift* 12:1 (1995), 14.
68. Citat efter Rørvik: *Historien*, 156.
69. Winsnes: "Vår tids åndelige situasjon", 110.
70. Poul Henningsen: "Frihed med eller uden rabat?" i Hein Rasmussen & Kayser Nielsen (red.): *Strid om demokratiet. Artikler fra en dansk debat 1945–1946* (Aarhus, 2003), 57.
71. Jørgen Jørgensen: "Demokratiet har rett til at forsvare sig" i Rasmussen & Nielsen (red.): *Strid om demokratiet*, 18–26.
72. Jørgen Jørgensen: *Det demokratiske samfund. Grundtræk af en analyse* (Köpenhamn, 1946), 17.
73. *Det demokratiske samfund* gavs ut på Forlaget Tiden och bestod av artiklar som

tidigare hade publicerats i tidskriften *Land og folk*. Både förlaget och tidskriften tillhörde Danmarks Kommunistiske Parti (DKP). Jørgensen hade anslutit sig till kommunismens sak under tidigt 1930-tal. Även om han var övertygad kommunist blev han aldrig medlem i DKP. Anledningen till detta förefaller vara att han ville bevara sin intellektuella självständighet. Med sin bakgrund i empiristisk filosofi kunde han inte heller förmå sig att acceptera den kommunistiska rörelsens teoretiska grund, den dialektiska materialismen. Jørgensen tillhörde dock utan tvekan den danska kommunismens bärargrupp. Jørgensen redogör själv för sin politiska utveckling i en intervju med Cai Clausen: ”Professor Jørgen Jørgensen om sine politiske meninger og deres udvikling” i *Studentenbladet* 19 (1949–1950), 33–39.

74. Jørgen Jørgensen: *Filosofiske forelæsninger som indledning til videnskabelige studier* (Köpenhamn, 1926), 10.

75. Jørgensen kom heller aldrig, såsom Næss i Norge, att försöka mildra de hatiska känslorna mot landsförrädarna i Danmarks *retsoppgjør*. I likhet med Danmarks övriga kommunister ville han gå hårt fram mot dessa. Se Gjefsen: *Arne Næss*, för en diskussion av Næss och hans krets inställning till Norges *rettsoppgjør*.

76. Se t.ex. Hal Koch: *Hvad er demokrati?* (Köpenhamn, 1945).

77. Se Jørgensen: *Det demokratiske samfund*, 39–41.

78. Hedenius och Wedberg tillhörde vad Johan Östling har kallat ”1945 års generation”. Medlemmarna i denna bärargrupp var alla upplysningssinnade rationalister som red spärr mot den idealistiska-religiösa tanketraditionen, eftersom de betraktade denna som medansvarig för nazismens uppkomst. Det enda bestående avtryck kriget gjorde i svensk universitetsfilosofi blev, strängt taget, att vissa filosofiska positioner, såsom till exempel existentialism, brännmärktes som politiskt suspekta i och med att de hade en bakgrund i tyskt tänkande; se Johan Östling: *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm, 2008), 274–281

Abstract

Philosophy as the handmaid of democracy. Arne Næss's project to reform examen philosophicum in a cultural sociological perspective. Henrik Lundberg, PhD in Sociology, Department of Sociology and Work Science, University of Gothenburg, henrik.lundberg@socav.gu.se

The article examines how, in the early years of the post-war period, the Norwegian philosopher Arne Næss (1912–2009) set about to reform the so-called Examen Philosophicum degree at the University of Oslo, based on the experiences he and his circle of students underwent during World War II and under the Nazi German occupation of Norway from 1940 to 1945. (Examen Philosophicum is a preparatory degree that all Norwegian university students still today have to complete before going on to further study in their subject). Næss's hope was that thanks to his reform, future students would be less likely to fall prey to authoritarian and anti-democratic teachings. The argument is developed that Næss's reform proposals were, for him, a way to process the cultural trauma of the war and occupation for Norwegian society. They, and Næss's educational ideas more broadly, are contrasted with the ideas of the Christian and conservative thinkers in the so-called Annen front (Second Front) group who looked to the heritage of the Western antiquity and Christianity as the means for dealing with the trauma of the war and the occupation. In conclusion,

some parallels are drawn to how, at around the same time, the Danish philosopher Jørgen Jørgensen (1894–1969) approached the problem in post-occupation Denmark, engaging prominently in the country's so-called Democracy Debate of 1945–1946. The article takes its theoretical point of departure in Jeffrey Alexander's work on cultural trauma.

Keywords: A. H. Winsnes, Arne Næss, Cultural trauma, Examen philosophicum, Jørgen Jørgensen